

dat de auteur door de grote hoeveelheid bronmateriaal het overzicht is kwijtraakt of in elk geval de informatie niet naar zijn hand heeft weten te zetten. Het resultaat is een onevenwichtig opgebouwd verhaal waarin vrijwel elk onderwerp een afzonderlijk hoofdstuk heeft gekregen en de lezer regelmatig wordt getraakteerd op encyclopedische en irrelevante wetenswaardigheden. Welke architectuurliefhebber zit te wachten op het adres van Fanny Blankers-Koen (de vrouw die in 1948 vier keer goud won op de Olympische Spelen in Londen en bij haar inhuldiging door buurtbewoners een nieuwe fiets kreeg aangeboden) als het ontwerp voor

het woonblok aan de Haarlemmermeerstraat hem interesseert? De feiten en wetenswaardigheden die er wel toe doen zijn min of meer chronologisch geordend, maar worden zelden met elkaar in verband gebracht. Hier wreekt zich de gebrekkige architectuurhistorische kennis.

Het is spijtig om vast te moeten stellen dat de auteur er niet in is geslaagd het zeer rijke bronmateriaal goed te ordenen, te interpreteren, verdieping te geven en in een architectuur- en cultuurhistorische context te plaatsen. Een gemiste kans.

EVELIEN VAN ES

MICHIEL KRUIDENIER

ARCHITECT JAN STERENBERG EN HET WONEN IN DE JAREN '70 GROEIKERNEN EN WOONMILIEUS

Rotterdam (naio10 uitgevers), 256 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6208 670 8, € 39,95

Het uitgebreide overzicht van het leven en werk van architect Jan Sterenberg, die vooral in de jaren zeventig een bepalende rol heeft gespeeld in de woningbouw en verstedelijking van Nederland, heb ik de laatste maanden vaak geraadpleegd. Ik was intensief aan het werk in de voormalige groeikernen, terwijl ik onderzoek deed naar deze nieuwe steden uit de jaren zeventig. De groeikernen behoren tot het Post 65-erfgoed, architectuur en stedenbouw uit de periode van 1965 tot 1990, die sinds enkele jaren onderwerp van onderzoek zijn. Bekend door de bloemkoolwijken waarin je verdwaalt, met woonerven, veel groene openbare

ruimte, bijzondere woontypologieën en gebouwen met hoeken van 45 graden. Dit boek van Michiel Kruidenier maakt opnieuw duidelijk dat deze periode een belangrijke fase in de verstedelijking in Nederland is, een periode van vernieuwing, reactie en experiment. Een periode van zodanige waarde, dat karakteristieken en mogelijkheden tot waardering ervan op de agenda van veel kennisinstellingen staan.

Door de aandacht en daarmee toenemende kennis over deze periode wordt ook de betekenis ervan steeds duidelijker. De uitgangspunten, idealen en experimenten van de jaren zeventig vertonen sterke overeen-

komsten met die van de huidige opgaven in de woningbouw en de ruimtelijke ordening: ook toen moesten er een miljoen woningen worden gebouwd en was er aandacht voor groen, collectiviteit en participatie. Jan Sterenberg (1923-2000) speelde daarin een grote rol en zijn experimentele werk en gedachtegoed komen we veelvuldig tegen in groeikernen als De Akkers in Spijkenisse, de woondekken in Buytenwegh in Zoetermeer en de houtskeletbouw in Nieuwegein. De connectie van het werk van Sterenberg met de vragen die nu spelen in de Nederlandse volkshuisvesting en ruimtelijke ordening intrigeert en inspireert.

De publicatie van Kruidenier bestaat uit drie delen. Het eerste schetst de context van het werk van Sterenberg, van zijn bureau, zijn leven en zijn gedachtegoed. Het tweede behandelt thema's die Sterenberg en de naoorlogse woningbouw gemeen hebben, waarbij zijn werk wordt geplaatst in de nationale context. Het derde, korte en meer beschouwende deel gaat over de jaren tachtig, de toekomst en de huidige betekenis van zijn werk.

Persoonlijk raakte ik, als dochter van een architect, geboren en getogen in Groningen in de jaren zeventig en tachtig, gefascineerd door het eerste deel: het verhaal over de persoon en het bureau van Sterenberg en hoe hij, startend in het Noorden van het land, zijn ideeën over woningbouw en verstedelijking uitdroeg en zijn positie uitbouwde. Kruidenier laat zien hoe die positiebepaling begon aan de Technische Hogeschool in Delft. Hier werd Jan Sterenberg tijdens zijn opleiding lid van Semper Spatium, een studiegroep die vragen stelde bij de traditionele manier van bouwen en die van blijvende invloed zou zijn op hem; niet alleen vanwege de nieuwe inzichten die hij er opdeed, maar ook door de andere leden die hij gedurende zijn werkende leven zou blijven tegenkomen. In Ter Apel startte hij aan het begin van de jaren vijftig zijn eigen bureau. Het nabijgelegen Emmen, dat een ongekeerde groei doormaakte in die jaren, was het speelveld voor experimenten met woontypologieën, dichtheid en woningproductie. Voor de wijk Angelso bijvoorbeeld, waar het woonhof werd geïntroduceerd – de voorloper van het latere woonerf – en waar nieuwe verkavelingswijzen werden gecombineerd met bestaande landschappelijke elementen, ontwierp Sterenberg alle woningen: een cruciaal moment aan het begin van zijn carrière als 'een van de grootste woningbouwers in Nederland'. In Emmerhout werd het idee van woonerf voortgezet, waarbij de sociale functie van het autoluwe en kindvriendelijke erf werd getest. Hier introduceerde Sterenberg de Architectengroep Emmerhout, waarin de betrokken architectenbureaus zich verenigden. Interessant en vernieuwend, niet alleen vanwege de samenwerking die werd bestendigd, maar ook vanwege het feit dat er gezamenlijke doelstellingen werden geformuleerd. Er moest zo efficiënt mogelijk wor-

den gebouwd voor gebruik door twee à drie generaties, waarbij zaken als systeembouw, betaalbaarheid en experiment aan de orde kwamen. Ook was 'de sociale woningbouw in nauwe relatie met de naaste omgeving' van groot belang. Dit samenwerkingsverband sloot goed aan bij het bouwen op basis van een vlekkenplan, in de jaren zeventig een beproefde methode waarbij architectenbureaus gezamenlijk verantwoordelijk waren voor de invulling van een wijk. Hoewel het uiterlijk van de wijken in Emmen nog hangt aan de wederopbouwperiode met platte daken en blokken, begint het gedachtegoed de sprong te maken naar de jaren zestig en zeventig met nieuwe idealen en nieuwe mogelijkheden. Het zoeken van de menselijke maat, de combinatie van betaalbaarheid en kwaliteit, het integreren van het bestaande landschap, collectiviteit en de relatie tussen privé en openbaar werden onderwerp van experiment en onderzoek. Sterenberg stond hier middenin.

In hoofdstuk 4 vertelt Kruidenier met veel mooie anekdotes hoe vooruitstrevend Sterenberg was in de organisatie van zijn bureau, over zijn sociale betrokkenheid en het belang dat hij hechtte aan onderzoek en kennisverbreding. Het bureau in Ter Apel breidde zich in de jaren zeventig sterk uit en was georganiseerd in werkgroepen, uitgaand van een multidisciplinaire ontwerpbenadering. Voor Sterenberg ging het daarbij niet alleen om het gebouw, maar ook om de omgeving en het interieur; daarom werkten op zijn bureau ook stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten, binnenhuisarchitecten en een sociaal geograaf. De ontwerpen werden uiteindelijk wel, zo blijkt ook uit de quotes van de medewerkers, altijd door Sterenberg zelf goedgekeurd. Mooi is het verhaal over hoe het bureau een eigen sociale community was, die niet alleen werd gevormd door de medewerkers die in een 'eigen' straat woonden, maar zich ook sterk naar buiten openstelde: het werd onderdeel van het sociale leven in Ter Apel en lezingen en tentoonstellingen waren er ook toegankelijk voor anderen. Het belang dat Sterenberg hechtte aan kennisopbouw blijkt uit de vele studies en (buitenlandse) studiereizen die voor de medewerkers van het bureau werden georganiseerd. Het belang van zijn eigen kennis voor de Nederlandse verstedelijking werd in 1977 onderstreept door een aanstelling als hoogleraar in Delft, waar hij, zo blijkt uit hoofdstuk 5, de kenmerkende onderwerpen uit zijn praktijk aan de orde stelde: verkavelen, woningtypen, bouwkosten, innovatie in de bouw (houtskeletbouw), woonmilieu en 'kreatief wonen'. Hier komt naast Emmen en Leuvenburg ook veel van zijn andere werk in groeikernen als Nieuwegein, Spijkenisse en Zoetermeer aan de orde. Na de teloorgang van het bureau in het begin van de jaren tachtig bleef Sterenberg tot 1993 hoogleraar.

In het tweede deel gaat Kruidenier dieper in op thema's die Sterenberg fascineerden en waaruit het ver-

nieuwende en sociale karakter van zijn werk naar voren komt. Hier wordt steeds duidelijker hoe sterk zijn oeuvre verstrengeld is met nationale vraagstukken en hoe hij ook zelf nieuwe uitdagingen formuleerde. Kruidenier beschrijft afwisselend het beleid en de praktijk in korte paragrafen die bol staan van de informatie en details. Dit gaat soms ten koste van de leesbaarheid, maar laat tegelijkertijd zien hoe uitgebreid zijn onderzoek is geweest. Zo schrijft hij dat Sterenberg niet alleen veel aandacht besteedde aan maatvoering, betaalbaarheid en mogelijkheden tot standaardisatie en systeembouw, maar zich ook bezighield met de kwaliteit van het wonen en de woonbehoeften. Inspraak van bewoners speelde hierin een belangrijke rol, wat nauw aansloot bij zijn grote sociale maatschappelijke betrokkenheid 'zowel als werkgever, als op het gebied van sociale woningbouw en bewonersparticipatie'. Dit alles resulteerde in vele duizenden eengezinswoningen, verspreid over heel Nederland, maar ook in bijzondere woonvormen voor alleenstaanden, bejaarden en studenten, afgestemd op veranderingen in de gezinssamenstelling; zeer inspirerend en leerzaam voor tegenwoordige beleidsmakers en ontwerpers die werken aan de ontwikkeling en samenstelling van de woningvoorraad.

In hoofdstuk 8 legt Kruidenier uit hoe Sterenberg de woonomgeving en daarmee de leefbaarheid en de openbare ruimte ging betrekken in zijn ontwerpen en studies. Niet alleen ontwikkelde hij voor de wijk Buytenwegh in Zoetermeer de woondekken die als verhoogde woonstraten ('ruggen') de wijk structureerden, ook was hij verantwoordelijk voor de stedenbouwkundige inbedding van de woningen en voorzieningen. Met het *Concept Ontwerpboek Mikrostedebouw* benadrukte hij dat de ontwerper van woningen zich ook met de detaillering van de woonomgeving moest bezighouden en een rol moest spelen in de stedenbouw.

Kruidenier beschrijft de vele studies naar dichtheid, herkenbaarheid, spelen en de relatie tussen binnen en buiten, waarmee hij laat zien hoe Sterenberg met de grotere schaal van de nieuwe steden experimenteerde. Hoewel de ondertitel van de publicatie, *Groei-kernen en woonmilieus*, suggereert dat dieper inzicht wordt geboden in de nieuwe steden van de jaren zeventig, blijft het boek hierin enigszins achter. Het verbaasde me in dit verband dat de *Atlas nieuwe steden* niet is geraadpleegd.¹

Kruidenier geeft veel details en feiten; van alle projecten en beleidsdocumenten worden jaartallen, aantallen, bureaus en medewerkers vermeld. Ook prijzen en maten blijven niet onvermeld. Daardoor is de publicatie, behalve een boeiend overzicht, ook een belangrijk naslagwerk met diverse uitgebreide bijlagen en interessant archiefmateriaal. In kleurkaternen wordt de huidige staat van vier projecten geïllustreerd, waarmee de verbinding naar de hedendaagse praktijk van de transformatie van deze generatie woningbouw wordt gelegd. De rijkdom aan informatie vraagt ook om een index waarmee op project, thema en plaats kan worden gezocht, maar die ontbreekt helaas. Daarmee had de leerzame koppeling van onderzoek en praktijk die dit boek maakt nog meer kunnen worden versterkt. Voor de zoektocht naar de waarde van de architectuur en stedenbouw uit de jaren zeventig is deze publicatie over architect Jan Sterenberg zeer nodig. Een must-read voor wie zich wil verdiepen in het Post 65-erfgoed, maar vooral ook voor eenieder die volkshuisvesting en ruimtelijke ordening weer op de kaart moet zetten.

¹ Arnold Reijndorp, Like Bijlsma en Ivan Nio, *Atlas nieuwe steden. De verstedelijking van de groei-kernen*, Haarlem 2012.

SIMONE ROTS

